

Експансія Росії в Середній Азії: роль Генерального штабу (30-90-ті роки ХІХ ст.)

Олег Гоков

*Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.
Випуск 6. – Харків; Київ: Критика, 2004. – С. 51-65.*

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

ЕКСПАНСІЯ РОСІЇ В СЕРЕДНІЙ АЗІЇ: РОЛЬ ОФІЦЕРІВ ГЕНЕРАЛЬНОГО ШТАБУ (30 — 90-ті роки ХІХ ст.)

Упродовж ХІХ — початку ХХ ст. Російська імперія проводила активну зовнішню політику практично у всіх регіонах світу. Однак найбільш послідовні кроки (за винятком Європи) робилися в Середньоазіатському регіоні, що цікавив Росію в плані можливості здійснення тут колоніальних придбань, а також зміцнення свого політичного впливу на противагу іншим великим державам (насамперед Великій Британії). Значну роль у здійсненні зовнішньополітичного курсу імперії в регіоні відіграв Генеральний штаб (далі — ГШ) та його офіцери. Організація зовнішньої розвідки, участь офіцерів ГШ в реалізації зовнішньої політики Росії в Середній Азії в 30 — 90-ті рр. ХІХ ст. становлять значний науковий інтерес. Актуальність теми посилюється також відсутністю комплексного дослідження цієї проблематики. Найбільш вагомим дослідженням є праця М. Алексєєва, в якій розглянуто структуру ГШ та його функції. Основну увагу автор приділяє маловивченій темі — військовій розвідці¹. Цікаві відомості щодо діяльності офіцерів ГШ у розглянутому регіоні містяться в першому томі нарисів з історії російської зовнішньої розвідки². Однак головною вадою цього дослідження є поверховість викладення матеріалу. Окремі відомості щодо діяльності офіцерів ГШ містяться в багатьох працях, що присвячені відносинам Росії з державами Середньої Азії, але їх автори не загострюють увагу на ролі генштабістів у здійсненні зовнішньої політики імперії.

При написанні статті автором були використані опубліковані збірники документів, донесення, спогади офіцерів ГШ, а також документи, що знаходяться в Російському державному воєнно-історичному архіві (далі — РДВІА) м. Москва.

Мета даної статті — висвітлити діяльність офіцерів ГШ щодо здійснення зовнішньої політики Російської імперії в Середній Азії (нинішні Казахстан, Киргизія, Таджикистан, Туркменія, Узбекистан). Хронологічно стаття охоплює період з 1832 р., коли була здійснена кардинальна реформа ГШ, до кінця 90-х років ХІХ століття, тобто до завершення розмежування Росії в Центральній Азії.

Після остаточного підкорення Росією Кавказу, на початку 1860-х рр. постало питання про контроль над Каспійським морем та його узбереж-

жям, а також над середньоазіатськими ханствами в цілому. Середня Азія відігравала особливу роль, оскільки тут зосереджувалися значні економічні інтереси Росії. Якщо на європейських ринках Росія виступала як аграрна держава, то на ринки середньоазіатських ханств (Хіва, Бухара, Коканд) вона постачала промислові товари, вивозячи звідси сировину. Роль Середньої Азії, особливо в політичному відношенні, зросла після Кримської війни 1853-1856 рр., коли Росія, прагнучи забезпечити свої інтереси, вимушена була перенести увагу на цей регіон. Вона переслідувала дві основні мети: економічну (приєднання нових ринків і відкриття шляху до ринків власне Центральної Азії) і політичну (гра на так званій «російській загрозі Індії», а також боротьба за вплив у Персії, Афганістані та Китаї).

У науковій літературі має місце дискусія щодо питання про те, які були головні причини просування Росії в Середню Азію. Н.А. Халфін вважав, що головними мотивами середньоазіатської політики Росії в 60-70-х рр. XIX ст. були економічні потреби російського капіталізму³. Іншого погляду дотримуються Г.А. Хідоятов, М.К. Рожкова, Н.С. Кіняпіна та ін. Вони вважають, що до 90-х рр. XIX ст. економічні стимули не мали самостійного значення, а головною причиною дій Росії в Середній Азії був фактор політичної агресії Великої Британії на Середньому Сході⁴. У боротьбі за Середню Азію Росія неминуче повинна була зіткнутися (і зіткнулася) з Великою Британією, що переслідувала ті ж цілі. По суті, це було перенесення боротьби між великими державами з Європи в Азію. Загалом, можна зазначити, що перевага економічних або політичних інтересів Росії в Середній Азії залежала від міжнародного становища. Так, до Кримської війни 1853-1856 рр. спостерігалася тенденція до висунення на перший план економічних чинників, а з кінця 1850-х рр. і приблизно до кінця 1870-х — політичних (передусім — тиск на Велику Британію з метою зробити її більш податливою при розв'язанні питання про Протоки). Після остаточного підкорення Середньої Азії знову переважають економічні інтереси.

Значну роль у здійсненні зовнішньої політики Росії в регіоні, що розглядається в даній статті, відіграли офіцери ГШ. Слід зазначити, що як орган військового управління і командування в складі військового міністерства (далі — ВМ), що здійснював також і військове управління, ГШ був створений у 1763 році з реорганізованої квартирмейстерської частини. Аж до реформ 60-х рр. XIX ст. під ГШ російської армії розуміли орган військового управління в складі ВМ, що носив

різні найменування: Свита його величності по квартирмейстерській частині (1796 р.), Департамент ГШ (1832 р.), Головне управління ГШ (1863 і 1905 рр.)⁵.

Що стосується функцій ГШ, то він служив, по-перше, допоміжним органом управління військами, по-друге, центром для занять військово-науковими роботами, необхідними для підготовки до війни та її проведення, по-третє, використовувався для завідування тими галузями діловодства, які за своїм характером вимагали особливої військової підготовки. Для виконання цих завдань у ВМ і у військах передбачалися спеціальні штабні посади, що підлягали заміщенню офіцерами ГШ. Офіцерами ГШ називалися офіцери, що закінчили курс Академії ГШ і проходили службу в ГШ (в центральному або військовому управліннях). Відновлений у 1832 р. як допоміжний орган у складі ВМ, ГШ після реформ 60-х рр. XIX ст. поступово перетворюється на орган центрального військового управління⁶. За участю офіцерів ГШ розроблялися плани підкорення Середньої Азії, експедицій до місцевих ханств, здійснювалася аналітична робота. Офіцери ГШ, часто в тісній співпраці з Російським географічним товариством та Міністерством закордонних справ, здійснювали розвідувальну діяльність, а під час військових дій по приєднанню Середньої Азії були їх безпосередніми учасниками.

З діяльністю ГШ була пов'язана зовнішня розвідка. До реформ 60-х рр. XIX ст. ця галузь військового мистецтва фактично не мала системної організації. Збиранням даних про передбачуваного противника займалися офіцери, що відряджались за кордон ВМ; до розвідувальної роботи залучалися співробітники міністерства закордонних справ та інших відомств, які перебували за межами імперії⁷. У другій половині XIX ст. за рішенням військового міністра графа О.І. Чернишова до дипломатичних місій були прикріплені офіцери ГШ (т.з. військові агенти, першу інструкцію для яких затвердив Олександр II у 1857 р.)⁸. З 1864 р. вони отримали офіційний статус військових уповноважених. Користуючись всіма правами дипломатичного корпусу, вони займалися вивченням армій і військової справи в країнах, до яких були відряджені. Існували також негласні військові агенти, що відряджались в пункти, де не можна було призначити офіційного аташе. При цьому вдавалися до допомоги Міністерства закордонних справ, яке призначало фіктивно офіцерів, що виходили у відставку, на посади консулів і віце-консулів. Розвідкою займалися також штаби військових округів⁹.

Протягом XIX ст. загальне керівництво розвідувальною службою поступово переходило з рук військового командування до генерал-квартирмейстерської частини ВМ; і на другу половину сторіччя на чолі її перебувало генерал-квартирмейстерство, а на місцях — штаби військових округів і військові агенти за кордоном, які керували таємною агентурою. Крім цього, широко застосовувалися офіційні та секретні відрядження офіцерів за кордон. Останні не користувалися дипломатичною недоторканістю і діяли на свій страх і ризик. Розвідники нижчого рівня (тобто ті, що виконували «чорнову роботу» по збиранню інформації) поділялися на два типи: тих, хто працював з ідейних міркувань, і платних агентів, так званих «конфідентів»¹⁰.

У ході військової реформи 1860-70-х рр. у російській армії були створені територіальні органи військового керування — військові округи. Введення окружної системи викликало створення спеціальних органів військової розвідки в штабах військових округів, на які були покладені функції організації і ведення розвідки збройних сил держав, що мали спільний кордон з територією округу. Органи розвідки в округах і підлеглих їм з'єднаннях комплектувалися офіцерами ГШ. У кожному армійському корпусі було чотири посади ГШ: начальника штабу, старшого ад'ютанта і двох офіцерів для доручень. У дивізії, у свою чергу, було по дві посади ГШ: начальника штабу і старшого ад'ютанта. У штабі кожної окремої бригади була передбачена одна посада офіцера ГШ — начальника штабу¹¹. Передбачалося, що офіцери на посадах ГШ у штабах з'єднань повинні організувати і вести розвідку. Збиранням відомостей щодо середньоазійських ханств до 1867 р. займалося управління генерал-квартирмейстера штабу Окремого Оренбурзького корпусу (далі — ООК), а зі створенням Туркестанського військового округу функція збору інформації перейшла до штабу останнього¹².

Російський уряд виявляв інтерес до Середньої Азії з кінця XVIII ст., але до кінця 30-х рр. XIX ст. він не мав системного характеру. Основними провідниками політики імперії в даному регіоні були купці і вчені. Становище змінилося з призначенням Оренбурзьким генерал-губернатором В.О. Перовського — діяльної людини, зацікавленої у посиленні ролі Росії в сусідніх з нею ханствах. Він вивчав стан торгівлі ханств, їх відносини з Великою Британією, географічні особливості, можливість звільнення російських полонених з Хіви і Бухари¹³. На вирішення цих завдань були скеровані розвідувальні експедиції, споряджені новим генерал-губернатором (П.І. Демезона, Я. Віткеви-

ча та ін.). У 1834-1846 рр. досліджувалася передусім північ Середньої Азії. Займалися цим офіцери і топографи створеного у 1830 р. ООК. Основним завданням у цей період було складання карт регіону, тому за розпорядженням В.О. Перовського офіцери Корпусу військових топографів, а також офіцери ГШ, які знаходилися в розпорядженні ООК, робили топографічну зйомку Оренбурзької прикордонної лінії, а також супроводжували місії до ханств¹⁴.

Паралельно В.О. Перовський вирішив вивчити можливість розширення території імперії в районі узбережжя Каспійського моря. У 1836 р. була організована торговельно-наукова експедиція на чолі з натуралістом Г.С. Кареліним, що мала на меті «...визначити берегові межі між Персією і землями, що зайняті туркменами, оглянути східний берег Каспійського моря і увійти в торговельні стосунки з прибережними туркменами»¹⁵. У її складі перебувала група топографів, очолювана капітаном ГШ І.Ф. Блаламбергом. По закінченні експедиції Г.С. Карелін і І.Ф. Блаламберг подали журнали і рапорти, в яких містився докладний опис узбережжя Каспійського моря від Астрабадської затоки до Тюб-Караганського мису. Також були зібрані цінні етнографічні, економічні та інші матеріали¹⁶. На основі цієї і наступної експедицій у Середню Азію, І.Ф. Блаламберг у середині 50-х рр. у «Записці про значення для Росії Каспійського моря, як торговельного шляху в Центральну Азію» детально проаналізував можливі вигоди від просування Росії в Середню Азію і, ґрунтуючись на своєму досвіді, дійшов висновку, що «...Росія повинна звернути свій погляд на Азію, як ринок важливий і великий»¹⁷.

У відносинах із середньоазіатськими країнами одним з основних питань було зниження мита з російських купців. Для його вирішення в 1839 р. до Бухари була відправлена місія на чолі з Є.П. Ковалевським, а В.О. Перовський очолив взимку того ж року воєнний похід проти Хіви. В обох випадках російські представники зазнали невдачі¹⁸. У той же час, свої дії в Середній Азії активізувала Велика Британія. До ханств і сусідніх з ними країн здійснили подорожі розвідувального характеру майор Тодд у 1839 р., капітан Аббот в 1840 р. та інші англійські офіцери. Основною метою британського уряду було бажання зміцнити свої позиції в Афганістані і через нього впливати на Середню Азію¹⁹.

Поразка воєнної експедиції змусила В.О. Перовського діяти іншими методами. Цьому чималою мірою сприяли і правителі Хіви та Бухари, які переслідували економічні цілі (зокрема війна 1839 р. не-

гати́вно позначи́лася на хі́вїнській еконо́міці) та побоюва́лися поси́лення англійськoго впливу. До Росії́ для пере́говорів у 1840 р. були послані́ предстaвники правителів ханств, що змусило́ уряд імперії́ розробити́ загальну́ програму́ дій. Програ́ма була́ розробле́на міні́стром закордо́нних справ К.В. Нессельро́де спільно́ з В.О. Перовським. Для її́ реаліза́ції в 1841 р. до Бухари́ була́ відрядже́на місія́ гірськoго інженера́ К. Буте́н'юва, а до Хіви́ — посольство́ капітана́ ГШ П. Ники́форова²⁰. Експеди́ції К. Буте́н'юва стави́лося завданн'я спри́яння в пошуку́ дорогоці́нних металів, зби́рання відомосте́й про ханство́ і укладе́ння догoвoру про дру́жні відно́сини з Росією²¹. Метою́ посольства́ П. Ники́форова́ було́ встановле́ння вигідних умoв торгівлі́ Росії́ з Хівою, отриманн'я допущенн'я в ханство́ постійно́го аге́нта імперії́, а також зби́рання топографі́чного ма́теріалу. До обо́х місі́й був прикоманди́рований загі́н топографів, очолюва́ний полковником ГШ І.Ф. Бла́лаамбергом²². При́йняття Хівою́ пропози́цій Росії́ нале́жало оформити́ юри́дичним докyме́нтом, так зва́ним «обов'язкoвим актом». 23 травня́ 1841 р. обидва́ посольства́ ви́їхали з Оренбу́ргу до ханств. Части́ну шляху́ вони прои́шли разом, але́ потім розді́лилися.

Незважаю́чи на багати́й топографі́чний ма́теріал, зби́раний експеди́цією К. Буте́н'юва, голо́вне завданн'я не́ було́ виріше́но, оскі́льки восени́ 1841 р. правитель́ Бухарськoго ханства́ Насру́лла вда́ло заверши́в війну́ з Кокандом, підня́в свій авторитет і́ вів пере́говори з росі́йськими предстaвниками́ з пози́ції перемо́жника, робля́чи наго́лос на тому́, які́ вигоди́ буду́ть ханству́ з уго́д, що пропону́ються. У резу́льтаті́ догoвíр не́ було́ укладе́но²³.

Друге́ посольство́ в скла́ді П. Ники́форова́ і поручика́ Аї́това при́було в серпні́ 1841 р. до Хіви́. Правитель́ ханства́ зроби́в предстaвникам Росії́ урочи́стий при́йом. Протя́гом міся́ця відбу́валися зустрíчі між П. Ники́форовим і́ ханом Аллаку́лі, але́ розв'язанн'я́ основних пита́нь останні́м зату́гувало́ся. У резу́льтаті́ хан виріши́в не́ підписува́ти «обов'язкoвий акт». 26 жо́втня відбу́лася проща́льна аудіє́нція: П. Ники́форову́ вида́ли сі́м росі́йських полонених, і́ він залиши́в ме́жі Хіви²⁴. Йо́го супроводжу́вали предстaвники хана, з якими́ він у грудні́ 1841 р. при́їхав до Оренбу́ргу. За розпoрядже́нням В.О. Перовськoго П. Ники́форов з листами́ хана пої́хав до столиці́, тоді́ як хі́винці́ тимчасoво́ залиши́лися в Оренбу́рзі. Однак в доро́зі П. Ники́форов захворі́в і помер. За́ його́ паперами́ був відпoравлений підполковник ГШ Г.І. Дани́левський. У свої́х листах Аллаку́лі́ повідо́мляв, що, як і́ раніше́, пра́гне до дру́жби з Росією́, а конк্রে́тні пропози́ції

повинні були передати його посланці²⁵. У березні 1842 р. посланців хівинського хана було запрошено до Санкт-Петербургу, де вони запропонували свої умови взаємовідносин з Росією, які загалом влаштували російський уряд²⁶. Розходження було лише в розмірах мита на російські товари і не була дана відповідь на спроби царської влади обмежити вплив Хиви на казахські племена. Тому міністерство закордонних справ організувало до ханства нове посольство для проведення другого туру переговорів. За рекомендацією В.О. Перовського функції дипломатичного агента були покладені на підполковника ГШ Г.І. Данилевського. Міністр спеціально зробив застереження, що переговори «наіпаче відносяться до торгівлі» (стягування одноразового п'ятипроцентного мита з номінальної вартості російських товарів). У разі незгоди хана підписати «обов'язковий акт», фіксація домовленості могла бути здійснена у вигляді листа або фірмана Аллакулі. Питання про кордони впливу пропонувалося відкласти. Г.І. Данилевський повинен був також спробувати добитися звільнення полонених персів, щоб уникнути невігідної для Росії війни між двома азіатськими країнами²⁷.

1 серпня 1842 р. Г.І. Данилевський виїхав з Оренбургу в супроводі натураліста, чиновника Оренбургської прикордонної комісії, двох топографів і конвою з козаків. 17 вересня експедиція прибула до Хиви і була розміщена в місті Ташаузі. Хан в цей час був відсутній — очолював воєнні дії проти Бухарського ханства. Наприкінці жовтня, не досягши успіху, він повернувся в Хіву. Переговори розпочались, але 23 листопада Аллакулі помер. Його місце на престолі зайняв син Рахимкул, який виявився більш податливим, ніж його батько. 27 грудня 1842 р. він підписав «обов'язковий акт», дев'ять пунктів якого передбачали відмову Хиви від ворожих дій проти Росії, обіцянку не тримати в неволі російських полонених, не давати притулку утікачам і бунтівникам²⁸. Товари, що привозяться з Росії, передбачалося обкладати протягом одного року митом, що не перевищував 5% їх дійсної вартості. Каравани, що перетинали Сирдар'ю на шляху в Бухару і Коканд й назад, взагалі не підлягали обкладанню митом. Росія, зі свого боку, зобов'язалася забути ворожі дії Хиви в минулому і надати торговцям ханства всі пільги, якими користувалися купці інших азіатських володінь²⁹. Учасники посольства Г.І. Данилевського, крім дипломатичної діяльності, займалися дослідницькою роботою, склавши карту Аральського моря і Хівинського ханства, провівши його комплексне географічне дослідження³⁰.

Незважаючи на невирішеність проблеми розмежування сфер впливу в Казахстані і питання щодо перебування в Хіві постійного представника Петербургу, підписаний договір мав велике значення, оскільки був першим і єдиним повністю оформленим договором Росії з середньоазійським ханством. Однак реальне значення «акта», як виявилось пізніше, було не велике. У 1845 р. Рахимкул помер, а зі вступом на престол його брата Мухаммеда-Аміна (1845-1855) текст «обов'язкового акта» десь загубився і про нього вже ніхто не згадував³¹.

У 50-ті рр. XIX ст. дипломатичні позиції Росії в Середній Азії, і без того не дуже міцні, ще більш ослабли. Це було пов'язано з тим, що основні сили імперії були скуті Кримською війною. Незважаючи на воєнні успіхи 1853-1854 рр. і створення Сирдар'їнської і Сибірської військових ліній, Росії важко було суперничати за вплив у Середній Азії з Великою Британією, що використовувала добре розроблену мережу військових агентів для здійснення своїх інтересів. Економічна і політична активність Великої Британії в Центральній Азії загалом, а також потреби модерного капіталізму в нових ринках, примусили царський уряд посилити увагу до даного регіону і до Середньої Азії, зокрема, після поразки у війні 1853-1856 рр.

До 1864 р. головний наголос робився на політичну, економічну і топографічну розвідку. З метою вивчення Центральної Азії і пошуків шляхів послаблення британського впливу в 1858 р. туди було відправлено три місії: до Східної Персії — наукова місія вченого-східнознавця М.В. Ханикова; до Хіви і Бухари — дипломатичне посольство М.П. Ігнат'єва; до Кашгарії — торговельна місія Ч.Ч. Валіханова³². Загальне керівництво здійснював Азіатський департамент Міністерства закордонних справ.

Детальніше зупинимося на місії полковника ГШ М.П. Ігнат'єва, метою якої було вивчення становища в Середній Азії, зміцнення торговельного і політичного впливу Росії в ханствах і нейтралізація впливу англійців. Військове міністерство доручило йому збирання топографічних і військових відомостей³³. Приводом для відправки місії став приїзд у 1857 р. посланців із Хіви і Бухари на коронацію Олександра II. 15 травня 1858 р. місія та її конвой (усього 190 чоловік) вирушили з Оренбургу на кораблях Аральської флотилії. Однак хівинський хан відмовився пропустити російські кораблі по Амудар'ї далі Куинграда, тому М.П. Ігнат'єв наказав начальнику флотилії О.І. Бутакову повернутися в Аральське море, а сам суходолом відправився до Хіви, куди прибув із супутниками в липні 1858 р. Після

тривалих переговорів хан спочатку погодився на всі російські умови, але потім відмовився від своїх зобов'язань³⁴. Російське посольство залишило Хіву і попрямувало до Бухари, куди прибуло наприкінці вересня. Емір, який вів війну з Кокандом і розраховував на підтримку Росії, прийняв всі запропоновані М.П. Ігнат'євим умови³⁵. У грудні посольство повернулося до Оренбургу. Мету місії — знайомство з внутрішнім становищем держав Середньої Азії — було досягнуто. Велике значення мали наукові підсумки місії: було досліджено пониззя Амудар'ї і значну дільницю Аральського моря³⁶.

Як відзначалося вище, паралельно з дипломатичними місіями у 30-60-ті рр. XIX ст. велося вивчення можливого театру воєнних дій (що особливо активізувалися наприкінці 1850-х — на початку 60-х рр.) офіцерами ГШ і Корпуса військових топографів, які перебували при ООК³⁷. Так, загони топографів, очолювані офіцерами ГШ, перебували у складі всіх перелічених вище експедицій. У 1859 р. російським урядом було організовано експедицію на чолі з полковником ГШ В.Д. Данцевілем на узбережжя Каспійського моря з метою заснування місця для торговельної факторії, а також для здійснення рекогносцировки узбережжя³⁸. Мету експедиції було досягнуто, але полковник зіткнувся з ворожим ставленням частини місцевого населення, тому змушений був застосовувати проти нього зброю³⁹. Хоча його дії були визнані начальством правильними, симпатій до Росії серед туркмен вони не збільшили. На думку начальника Астрабадської морської станції капітана-лейтенанта І.О. Лихарєва, полковник своїми діями порушив надану йому інструкцію «намагатися дотримуватися дружніх стосунків з туркменами та схилити їх на наш (Росії — О.Г.) бік»⁴⁰. У червні-липні того ж року капітаном ГШ М.І. Венюковим було проведено рекогносцировку берегів річки Чу, а в 1860 р. — озера Іссик-Куль⁴¹. У результаті, на початок 1860-х рр. в Росії накопичилось достатньо матеріалів щодо Середньої Азії, і це дозволило імперії перейти до збройної експансії в ханства з 1864 р. (початок з'єднання Сибірської та Сирдар'їнської ліній). Унаслідок воєнних дій 1864-1868 рр. проти Коканда і Бухари Росія здобула перемогу, погодившись при цьому на формальну незалежність ханств. Велику роль у цей період відіграв полковник ГШ Д.І. Романовський. Він був одним з головних організаторів розвідки (через Московсько-Ташкентське товариство), а згодом, з 1866 р., вже в чині генерал-майора обіймав посаду військового губернатора Туркестанської області⁴². Значну роль у розробці планів підкорення Середньої Азії зіграв ще один офі-

цер ГШ — О.І. Глуховський. Він очолював каравани до ханств, збираючи розвідувальні дані, виконував дипломатичні доручення.

Наступною військовою експедицією був похід проти Хівинського ханства з метою його остаточного підкорення і розв'язання проблеми прикаспійських туркмен (щодо неї — нижче). У листопаді 1869 р. російські війська під командуванням полковника ГШ М.Г. Столетова зайняли узбережжя Красноводської затоки, після чого майбутній театр воєнних дій був досконально вивчений офіцерами ГШ⁴³. Внаслідок подальших бойових дій в 1873 р. Хіва змушена була визнати залежність від Росії. У цій кампанії відзначився підполковник ГШ М.Д. Скобелев. Перебуваючи в загоні К.П. фон Кауфмана, «він повів солдатів на штурм міста Хиви з одного боку, у той самий час, як з іншого міська депутація виходила з хлібом і сіллю для вираження командуючому військами (фон Кауфману — *О.Г.*) повної і безумовної покірності»⁴⁴. Дії М.Д. Скобелева (офіцера хороброго, але дуже нестриманого), який виявив несвоєчасну ініціативу, викликали гнів командуючого. Можливо, бажаючи залагодити свою провину, М.Д. Скобелев наприкінці Хівинського походу зважився на вчинок, що прославив його. У результаті невдачі Красноводського загону залишився недослідженим простір киргизьких степів від Змукшира до криниці Ортакуї. Генерал-губернатор Туркестанського краю та командуючий Хівинською експедицією К.П. фон Кауфман збирався послати туди загін піхоти і кавалерії. Але М.Д. Скобелев сам викликався здійснити цю небезпечну подорож. Переодягнувшись кочівником, він у супроводі трьох туркменів і двох козаків 4 серпня вийав зі Змукшира. За 7 днів було пройдено 560 верст місцевістю, де підполковник ГШ неодноразово ризикував зіштовхнутися з туркменами і бути вбитим⁴⁵. 11 серпня М.Д. Скобелев повернувся до Хиви і доповів командуючому про результати рекогносцировки. Вона показала, що між Змукширом і криницею Нефестугулі знаходиться безводний простір у 174 версти⁴⁶. За цю рекогносцировку М.Д. Скобелев одержав з рук К.П. Кауфмана орден Св. Георгія IV ступеня, хоча при врученні генерал-губернатор зауважив: «Ви виправили в моїх очах Ваші колишні помилки, але поваги моєї не заслужили»⁴⁷.

До середини 70-х рр. XIX ст. велика частина території Середньої Азії знаходилася в різних формах залежності від Росії: Кокандське ханство було приєднане, а Бухарське і Хівинське втратили свою самостійність у розв'язанні міждержавних питань. З виходом російських військ до Каспійського моря в районі Красноводської затоки поста-

ло завдання з'єднання територій, населених туркменами, із землями, розташованими біля Аральського моря, що належали Росії.

На землі туркмен претендували також афганський емір і перський шах. Спроби налагодити торговельні відносини через ці землі робилися Росією ще в 40-ві рр., коли туди було споряджено експедиції на чолі з офіцерами ГШ — майором П.П. Матвєєвим, полковником М.М. Іваніним та ін., що займалися одночасно і розвідкою⁴⁸. У 50-60-ті рр. з метою зміцнення військової присутності Росії в затоці і серед туркмен, було проведено дії з дослідження району і споруди там опорного пункту — м. Красноводська⁴⁹. Після закінчення російсько-турецької війни 1877-1878 рр. було ухвалено рішення про приєднання Текінського оазису. Перша експедиція російських військ у 1879 р. зазнала невдачі, а друга, очолювана командуючим військами Закаспійського військового округу генералом М.Д. Скобелевим, в 1880-1881 рр. закінчилася повним успіхом і приєднанням оазису до Закаспійської області. Значний внесок у вдале завершення експедиції вніс полковник ГШ Н.І. Гродеков, який зумів до початку походу зробити заготовівлю кормів і продуктів на кордоні з Іраном і Афганістаном, а також забезпечив загін М.Д. Скобелева розвідувальною інформацією⁵⁰.

У 80-90-ті рр. XIX ст. головним завданням для Російської імперії в Центральній Азії стало розмежування з Персією та Афганістаном, а також з Великою Британією. Для його проведення були необхідні точні карти. Тому в період, що розглядається, паралельно із дипломатичними переговорами, проводилися активні розвідувально-картографічні роботи. Займалися ними, як правило, офіцери і топографи військового округу, що мав на своїх кордонах спірні території⁵¹. Крім того, організовувалися наукові експедиції, для чого багато офіцерів (у тому числі і ГШ) ставали членами Російського географічного товариства (наприклад, М.Г. Столетов, Л.К. Артамонов, О.І. Глуховський та ін.)⁵². У 70-90-ті рр. XIX ст. район досліджень було розширено за рахунок вивчення приєднаних земель, куди посилалися дослідницькі експедиції. Ними проводилися опис, картографування районів⁵³. Наприклад, у 1876 р. полковник ГШ О.Н. Куропаткін зробив зйомку кордону з Кашгарією⁵⁴; у 1882 р. підполковник ГШ Александров досліджував шляхи до Каспійського моря⁵⁵; у 1883 р. топографічні зйомки Памірського краю було зроблено експедицією капітана ГШ П.Д. Путяті⁵⁶; у 1880-1890-і рр. кілька експедицій по Середній Азії здійснив капітан (а потім — підполковник) ГШ П.К. Залеський⁵⁷.

Остаточне приєднання середньоазіатських ханств до Росії було оформлено трьома розмежуваннями, в яких, як уже відзначалося, значну роль відіграли офіцери ГШ. У грудні 1881 р. підполковник ГШ О.М. Кузьмін-Караваєв і помічник завідуючого Азіатською частиною Головного штабу капітан ГШ М.І. Янжул взяли участь в укладенні договору про російсько-перський кордон на сході від Каспійського моря⁵⁸. У 1887 р. було підписано остаточний протокол з Великою Британією про визначення північно-західного кордону Афганістану, за що Росія підтвердила своє зобов'язання не втручатися у внутрішні справи останнього. А в 1895 р. англо-російська угода затвердила приєднання до Росії всього Памірського нагір'я⁵⁹. Таким чином, до середини 90-х рр. ХІХ ст. середньоазіатські ханства було остаточно приєднано до Росії, чим було знижено їх значення для зовнішньої розвідки. Місія по вивченню нових областей переходить до вчених. Але представники ГШ і в цей час відіграють тут помітну роль. Багато хто з них під виглядом наукової діяльності (а частіше — одночасно з нею) займався збиранням інформації у прикордонних районах. Складання карт, геодезичні та інші роботи велися Військово-топографічним відділом ГШ⁶⁰.

Отже, участь офіцерів ГШ у здійсненні зовнішньої політики Росії щодо ханств Середньої Азії в 30-90-ті рр. ХІХ ст. зводилася до кількох напрямів, найважливішим з яких була розвідка. У цілому можна відзначити, що офіцери ГШ виступали в ролі авангарду російської експансії в Середню Азію, оскільки саме їх розвідувальна діяльність дозволяла російському уряду визначати свою політику щодо регіону. Збір розвідувальних даних координувався штабами спочатку ООК, потім — Туркестанського військового округу. Офіцери ГШ очолювали дипломатичні місії, що мали одночасно і розвідувальний характер, відряджалися для проведення рекогносцировок під тим чи іншим прикриттям, займалися складанням карт досліджуваних ними районів. Виступаючи насамперед як розвідники, офіцери ГШ, разом з тим, зробили значний внесок у вивчення раніше невідомих Росії і Європі областей Середньої Азії. Кожен офіцер після повернення із завдання, повинен був надати звіт щодо виконаної роботи, в якому, окрім даних військового характеру, містилися відомості щодо чисельності, етнічного складу населення, економічного стану, а також географічний опис дослідженого району. Загалом усе це багато в чому полегшило російським військам — завоювання, а вченим — дослідження Середньої Азії.

До того ж окремі офіцери ГШ були деякою мірою натхненниками експансіоністської політики Російської імперії щодо середньоазіатських ханств. Активна позиція таких військових діячів, як А.І. Глуховський, М.П. Ігнат'єв, Д.І. Романовський, М.Д. Скобелев, вплинула на рішення імператора та уряду проводити наступальну лінію щодо сусідніх азіатських держав.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев М. Военная разведка России: От Рюрика до Николая II. — М.: Изд. дом Русская разведка, 1998. — Т.1.
2. Очерки истории российской внешней разведки. — М.: Международные отношения, 1996. — Т.1.
3. Халфин Н.А. Ведущие мотивы действий России в Средней Азии в 60-70 гг. XIX в. // История СССР. — 1972. — № 4.
4. Киняпина Н.С. Средняя Азия во внешнеполитических планах царизма (50-80-е годы XIX в.) // Вопросы истории. — 1974. — № 2.
5. Кавтарадзе А. Из истории русского Генерального штаба // Военно-исторический журнал. — 1971. — № 12. — С.76.
6. Там же. — С.77.
7. Очерки истории... — С.146.
8. Дервянко И., Шаров А. Щупальца спрута // Тыл Вооружённых Сил. — 1990. — № 8. — С.65.
9. Очерки истории... — С.147.
10. Дервянко И., Шаров А. Указ. соч. — С.66.
11. Кавтарадзе А. Указ. соч. — С.79.
12. Див.: Записки военно-топографического отдела Главного управления Генерального Штаба. — СПб.-Пг., 1837-1917.
13. Халфин Н.А. Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX века). — М.: Наука, 1974. — С.238.
14. Русские географические исследования Кавказа и Средней Азии в XIX — начале XX в. — М.: Наука, 1964. — С.78-79.
15. Блалаамберг И.Ф. Журнал, веденый во время экспедиции для обозрения военных берегов Каспийского моря в 1836 году. Топографическое и статистическое описание восточного берега Каспийского моря от Астрабадского залива до мыса Тюк-Карагана // Записки Русского Географического Общества, 1850. — Кн.5. — С.2.
16. Атаев Х.А. Взаимоотношения прикаспийских туркмен с Россией в XIX веке (до присоединения к России). — Ашхабад: Туркменское изд-во, 1965. — С.68.
17. Російський державний військово-історичний архів. — Ф. 446: Персія. — С.37. — Арк.1.

18. Захарьин И.Н. (Якунин) Хива. Зимний поход в Хиву в 1839 году; Первое посольство в Хиву в 1842. — СПб.: Изд. П.П. Сойкина, 1898.
19. Халфин Н.А. Указ. соч. — С.272-293.
20. Там же. — С.289.
21. Халфин Н.А., Рассадина Е.Ф. Н.В. Ханыков — востоковед и дипломат. — М.: Наука, 1977. — С.19.
22. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. — СПб.: Типо-литография В.В. Комарова, 1906. — Т.1. — С.117.
23. Халфин Н.А. Указ. соч. — С.301-305.
24. Терентьев М.А. Указ. соч. — С.175.
25. Халфин Н.А. Указ. соч. — С.319.
26. Захарьин И.Н. (Якунин). Указ. соч. — С.165.
27. Халфин Н.А. Указ. соч. — С.320.
28. Там же. — С.324.
29. Терентьев М.А. Указ. соч. — С.179.
30. Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства // Записки Русского географического общества, 1851. — Кн. 5.
31. Халфин Н.А. Указ. соч. — С.326.
32. Халфин Н.А. Три русские миссии. Из истории внешней политики России на Среднем Востоке во второй половине 50-х годов XIX века // Труды Среднеазиатского государственного университета им. В.И. Ленина. Новая серия. — Вып.78. Исторические науки, 1956. — Кн.13.
33. Залесов Н.Г. Записки Н.Г. Залесова // Русская старина. — 1903. — № 7. — С.23.
34. Килевейн Е.Я. Отрывок из путешествия в Хиву и некоторые подробности о ханстве во время правления Сеид-Мохамед-хана. 1856-1860 // Этнографический сборник Русского географического общества, 1862. — Вып.5.
35. Залесов Н.Г. Посольство в Хиву и Бухару полковника Игнатъева // Русский вестник. — 1871. — № 3. — С.77.
36. Халфин Н.А. Политика России в Средней Азии (1857-1868). — М.: Наука, 1960. — С.105.
37. Записки военно-топографического отдела Главного управления Генерального Штаба. Пг., 1837-1868.
38. Русско-туркменские отношения в XVIII — XIX вв. (до присоединения Туркмении к России). Сборник архивных документов. — Ашхабад: Изд. во АН Туркм ССР, 1963. — С.464.
39. Там же. — С.487-489.
40. Там же. — С.487.
41. Галкин М.Н. Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю. — СПб.: Изд. Я.А. Шакова, 1868. — С.48-150; Венюков М. Опыт военного обозрения русских границ в Азии. — СПб.: Тип. В. Безобразова, 1873.

42. Халфин Н.А. Политика России в Средней Азии (1857-1868). — М.: 1960. — С.213-222.
43. Маслова О.В. Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. — Ташкент: Изд. ФАН УзССР, 1962. — Ч.3.
44. Верещагин В.В. Воспоминания художника // Русская старина, Т.62, № 5, с.390-391.
45. Хивинский поход в 1873 году. (По официальным источникам) // Военный сборник, 1873. — Т.94. — № 12. — С.207.
46. Кирилин А.В. Боевые заслуги М.Д. Скобелева в Туркестане // Военно-исторический журнал. — 2002. — № 7. — С.41.
47. Верещагин В.В. Указ. соч. — С.392.
48. Атаев Х.А. Указ. соч. — С.120-121.
49. История Казахской ССР. — Алма-Ата: Изд. Казах ССР, 1957. — Т. 1. — С.441-442.
50. Абдуллаев Ю.Н. Астрабад и русско-иранские отношения (вторая половина XIX — начало XX в.). — Ташкент: ФАН, 1975. — С.50-52; Гродеков Поездка из Самарканда через Герат в Афганистан в 1878 г. // Сборник географических, статистических и топографических материалов по Азии, 1883. — Вып. 5.
51. Записки военно-топографического отдела Главного управления Генерального Штаба. Пг., 1877-1900.
52. Див. Семёнов П.П. История полувесковой деятельности Императорского Русского Географического Общества 1845-1895: В 3 ч. — СПб., 1896.
53. Див. Маслова О.В. Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. — Ташкент: Изд. ФАН УзССР, 1962-1971. — Ч.3-4.
54. Куропаткин А.Н. Кашгария. Историко-географический очерк страны, её военные силы, промышленность и торговля. — СПб.: Тип. В.С. Балашёва, 1879.
55. Александров. Записка о новом пути от г. Кунград к заливу Мёртвый Култук на Каспийском море // Сборник географических, статистических и топографических материалов по Азии, 1884. — Вып.9.
56. Путята. Очерк экспедиции в Памир, Сарыкол, Вахан и Шугнан // Сборник географических, статистических и топографических материалов по Азии, Вып.10, 1883.
57. Маслова О.В. Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. — Ташкент: Изд. ФАН УзССР, 1971. — Ч.4. — С.44-55.
58. Маннанов Б. Из истории русско-иранских отношений в конце XIX — начале XX века. — Ташкент: Изд. ФАН УзССР, 1964.
59. Хидояттов Г.А. Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в XIX в. (60-70-х гг.). — Ташкент: Изд. ФАН УзССР, 1969. — С.425.
60. Записки военно-топографического отдела Главного управления Генерального Штаба. — СПб.-Пг., 1891-1905.